

Radboud Universiteit

Fenomenologie van de actie:

hoe Nederlandse werkers in
1968-1972 hun gedeelde
ervaringen uiten in stakingen

Mo Quirijnen

*Werkstuk ter afronding van de Bacheloropleiding Geschiedenis
aan de Faculteit der Letteren
van de Radboud Universiteit te Nijmegen*

s1011397

Eerste lezer: Prof. Dr. Jan Kok

Woordaantal: 10.000

Hierbij verklaar en verzeker ik, Mo Quirijnen,
dat voorliggende eindwerkstuk getiteld ‘Fenomenologie van de actie: hoe
Nederlandse werkers in 1968-1972 hun gedeelde ervaringen uiten in stakingen’
zelfstandig door mij is opgesteld, dat geen andere bronnen en hulpmiddelen dan die
door mij zijn vermeld zijn gebruikt en dat de passages in het werk waarvan de
woordelijke inhoud of betekenis uit andere werken — ook elektronische media — is
genomen door bronvermelding als ontlening kenbaar gemaakt worden.

Inhoudsopgave

Inleiding	pagina 4
Hoofdstuk 1: De Strokartonstaking van 1969	pagina 9
Hoofdstuk 2: De Rotterdamse Havenstaking van 1970	pagina 16
Hoofdstuk 3: De Enka bezetting van 1972	pagina 25
Conclusie	pagina 33
Bibliografie	pagina 35

Inleiding

Provo's, Dolle Mina's, en universiteitsbezettingen; deze bewegingen worden vaak uitgelicht als er gesproken wordt over Nederland aan het einde van de jaren 60. Het dominante beeld is er een van verandering: nieuwe sociale bewegingen kwamen op en vervingen de oude structuren.¹ Door jongeren werd democratisering van allerlei instituten geëist; feministen kwamen op voor de maatschappelijke positie van de vrouw; en vredesactivisme waaide over van de Amerikaanse beweging tegen de Vietnam-oorlog. Dit zijn de 'roerige' jaren 60, zoals het in de ook wel volksmond wordt genoemd. Wat vaak ontbreekt in dit beeld is een vorm protest die toen ook weer een ervaring bevond: staken.

Na de oorlog waren stakingen een zeldzaam iets geworden. Door de nieuwe positie van de vakcentrales als erkende partner van de overheid in het bepalen van de loonpolitiek wilden deze weinig acties steunen. Dit leidde over de jaren heen tot veel ongenoegen met de vakbonden door arbeiders. Uiteindelijk aan het eind van de jaren 60 sprong het hek van de dam en begon een stakingsgolf die tot 1972 zou duren.² De stakingsactiviteit kwam tot een peil dat al jaren niet bereikt was, maar ook het karakter van de stakingen was radicaler. Niet meer werd er alleen gestaakt voor een beter loon, maar ook voor democratisering van de vakbond of in solidariteit met de studentenbeweging.³ Dat de nieuwe sociale bewegingen hun invloed hadden geuit op de stakingsbeweging valt niet te miskennen.

Dat stakingen onderbelicht zijn in onze collectieve herinnering van de jaren 60 is gedeeltelijk te wijden aan het verminderde maatschappelijk belang dat gehecht wordt aan staken. Niet alleen is het aantal stakingen al jaren aan het verminderen, maar wordt staken sinds het einde van de jaren 80 als iets ouderwets of onnodigs gezien. Ook op academisch vlak is de

¹ Het conflict in Nederland van de jaren 60 tussen oude structuren en nieuwe bewegingen is door meerdere historici uitvoerig beschreven. Zie bijvoorbeeld James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw: Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995).

² Sjaak van der Velden en Rosa Kösters, "Labour Conflicts in the Netherlands, 1372-2019", Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) Data collection, <https://hdl.handle.net/10622/APNT4U>, duurzame link: UNF:6:HHw6y1HbQFGck5hKkFW33w== [fileUNF] (2016).

³ Een bekend voorbeeld waar ook tegen de houding van de vakbond gestaakt werd was de Rotterdamse havenstaking van 1970, die later in deze scriptie uitvoerig aan bod zal komen. Een sympathiestaking met studenten zien we in 1969 als Amsterdamse bouwvakkers gaan staken uit solidariteit met de Maagdenhuisbezetting. Voor een beknopt overzicht van deze periode zie Sjaak van der Velden, *Werknemers in Actie: Twee eeuwen stakingen, bedrijfsbezettingen, en andere acties in Nederland* (Amsterdam 2004), 117-140.

geschiedschrijving van stakingen daarom al jaren een gebied met weinig activiteit. Sinds eind jaren 70 zijn er in het globale noorden steeds minder academici die zich hiermee bezighouden. De laatste grote opleving die de geschiedschrijving van staken kende was aan het einde van de jaren 60 toen ook de activiteit zelf meer werd toegepast.⁴ Sindsdien is het historisch vakgebied sterk veranderd. Met name de ‘cultural turn’ en de focus hiermee op de leefwereld van mensen in het verleden is een belangrijke ontwikkeling geweest. Zo’n trant van denken kan veel vruchten afwerpen wanneer ook toegepast op een analyse van stakingen, wat tot op heden weinig gebeurd is. Daarom staat de volgende vraag centraal in deze scriptie: hoe komen de ervaringen van werkers tot uiting in stakingen tijdens de periode van 1968-1972?

Om de wetenschappelijke relevantie van deze vraag te tonen is het nodig om op dit punt de diepte van de stakings-historiografie in te duiken. In de Nederlandse geschiedschrijving worden stakingen met name behandeld om een specifieke casus uit te diepen. Het doel van deze descriptieve werken is met name om een coherent geheel aan informatie over te brengen over een bepaalde staking(sgolf). In recente historiografie is hierin extra aandacht gekomen voor een globaal perspectief op stakingen.⁵ Zulke publicaties, zowel nationaal als globaal, bevatten vaak incidenteel informatie over de ervaringen van de stakers, maar analyseren deze niet. Het meest uitgebreide werk in dit veld is *Stakingen in Nederland: Arbeidersstrijd 1830-1995* door Sjaak van der Velden. Hierin tracht Van der Velden een zo compleet mogelijk overzicht van de Nederlandse stakingsbeweging te geven. Hoewel het voor een algemene studie van stakingen zeer bruikbaar is, biedt Van der Velden geen uitgebreide analyse over wáárom werkers gaan staken of wat de ervaringen zijn van de stakers. Hij stelt alleen dat de impuls om te gaan staken komt uit tegengestelde klasse-belangen en analyseert ook de geformuleerde eisen die een staking kan hebben.⁶

Naast diegenen die zich op het uitwerken van specifieke stakingen focussen, zijn er ook historici geweest met een meer theoretische inslag. Historici in deze trant analyseren casussen om een bepaalde theorie over stakingsgedrag of sociale bewegingen te toetsen. Een voorbeeld

⁴ Sjaak van der Velden en Raquel Verale, ‘Introduction: Strikes and Social Conflicts’, *International Labor and Working-Class History*, 83:1 (2013) 31–36.

⁵ Voor een goed overzicht van de redelijk recente beweging van de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging richting globalisering zie: Marcel van der Linden, ‘Labor history: the old, the new, and the global’, *African Studies*, 66:2-3 (2007) 169-180.

⁶ Sjaak van der Velden, *Stakingen in Nederland: Arbeidersstrijd 1830-1995* (Amsterdam 2000), 94-95.

hiervan zijn auteurs die macro-economische verklaringsmodellen van stakingen gebruiken. De meest uitgebreide analyses van deze soort zijn te zien in het werk van zowel Gerrit van Kooten als Frank den Butter.⁷ Hoewel het, wanneer correct toegepast, een sterke analyse kan opleveren van stakingsgolven, verliezen deze historici de stem van de stakers zelf. In dergelijke structurele aanpakken valt enig oog voor de individuele ervaringen en redenen weg. Een historiografische stroming die de ervaringen van stakers wel meeneemt in zijn auteurs die *rational-choice* theorieën toepassen. Academici die hiervan gebruik maken stellen dat werkers een koers van actie kiezen waar ze zelf het meeste baat bij hebben.⁸ De overweging om mee te doen is volgens deze academici puur utilistisch van aard, wat door meerdere historici betwijfeld wordt.⁹ Naast hun bezwaren is deze manier van denken niet uitermate geschikt om subjectieve ervaringen van werkers te analyseren. Een vertaling van het gevoel van een staker tot een oordeel van nuttig of niet-nuttig mist meerdere aspecten van ervaring en zou de vraag van deze scriptie niet beantwoorden.

Een historiografische traditie die naadloos aansluit bij de vraagstelling is *history-from-below*. Helaas is deze tot op heden nauwelijks toegepast in de geschiedschrijving van Nederlandse stakingen. Historici in deze traditie hebben een focus op arbeidsgeschiedenis en proberen te kijken vanuit het perspectief van de werkers zelf. Een auteur die *history-from-below* gekenmerkt heeft en daarin ook een speciale focus heeft op ervaring is de marxistische historicus E.P. Thompson. In zijn kroonwerk *The Making of the English Working Class* stelt hij dat klasse een resultaat is van de gemeenschappelijke ervaring (danwel gedeeld of geërfd) van iemands positie in het economische systeem.¹⁰ Denk hier bij 'ervaring' bijvoorbeeld aan een gemiddeld laag loon krijgen of 10 uur per dag moeten werken. Deze gedeelde ervaringen komen volgens Thompson tot uiting in een historisch bepaalde klasse-bewustzijn en daarmee ook in acties vanuit

⁷ Gerrit van Kooten, *Stakingen en stakers: een theoretische en empirische verkenning van fluctuaties in stakingsactiviteit in Nederland van 1951 tot en met 1981*, (Delft 1988) en Frank A.G. Den Butter, *De relatie tussen stakingen en de macro-economische ontwikkeling in Nederland*, (Amsterdam 1988).

⁸ Een sterke evaluatie van deze theorie is te vinden in Marcel van der Linden, 'Het nut van de "Rational choice" theorie voor de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging', *Brood & Rozen*, 2:1 (1996) 34-42.

⁹ Sjaak van der Velden stelt bijvoorbeeld dat werkers zelf vaak niet kunnen inschatten wanneer ze gaan staken en het dus lastig is om te bedenken dat dit bepaalt wordt door een bewuste, mathematische afweging. Hij wijdt hier meer over uit in Van der Velden, *Stakingen in Nederland*, 69-71.

¹⁰ E. P. Thompson, *Making of the English Working class* (13de druk, New York 1982), 8-13.

arbeiders.¹¹

Thompson geeft ons hiermee een middel om ervaring te analyseren, maar aan de uiting van ervaring in actie besteedt hij minder aandacht. Een auteur die Thompson's concepten toepast op een modernere casus en deze focus op actie wel heeft is de Amerikaanse historicus Rick Fantasia. In zijn boek, *Cultures of Solidarity: Consciousness, action, and American workers*, analyseert Fantasia het klasse-bewustzijn van Amerikaanse werkers in de jaren 70 en 80 door te kijken naar welke *cultures of solidarity*, een concept van Fantasia zelf, ze opbouwen en uitdragen met hun acties. Hij beschrijft deze uitingsvorm als het opbouwen van een cultuur waarbij gezamenlijke actiebereidheid en wederzijdse hulp centraal staan. Een cultuur van solidariteit ontstaat uit de gedeelde ervaringen van werkers in een bepaald bedrijf of sector. Het steunen en helpen van elkaar baseert zich op een erkenning van hetzelfde meemaken en daarom, tot op zekere hoogte, het hebben van dezelfde belangen. Het is een gevoel van eenheid of identificatie met een collectief, waaruit een cultuur van elkaar ondersteunen ontstaat.¹²

In deze scriptie zal gebruikt gemaakt worden van Thompson's concept van ervaring om te analyseren hoe werkers hun gedeelde ervaringen tot uiting brachten in een staking. De hypothese die ik zal hanteren, in de trant van Fantasia, is dat deze gedeelde ervaringen leiden tot het ontstaan van een gezamenlijke cultuur van solidariteit tijdens de actie. Om deze analyse te voltrekken zal eerst gekeken worden naar in welke omstandigheden mensen werkten en hoe ze deze ervaarden. Daarnaast zal gekeken naar hoe de verschillende elementen van de staking zelf ervaren werden door de stakers. Uiteindelijk zal er dan geanalyseerd worden of en hoe uit deze gedeelde ervaringen een cultuur van solidariteit ontstond tijdens de staking.

Om de analyse te voltrekken zal gekozen worden voor een beperkt aantal casussen. Hiermee wordt de toepassing van een *bottom-up* benadering mogelijk, onderzocht kan worden vanuit het perspectief van de stakers zelf. Een drietal casussen zullen op soortgelijke wijze geanalyseerd worden in deze scriptie. Alledrie deze stakingen zijn van groot historisch belang en kunnen als representatief worden beschouwd voor deze periode: de strokarton staking in Oost-Groningen van 1969, de Rotterdamse havenstaking van 1970, en de Enka-bezetting te Breda van 1972. Deze stakingen waren uiterst divers, zowel in de verscheidenheid aan momenten binnen de

¹¹ Thompson, *Making of the English Working Class*, 8-13.

¹² Rick Fantasia, *Cultures of solidarity: consciousness, action, and contemporary American workers* (Berkeley 1989), 3-25.

stakingsgolf, als regio van Nederland, en in hoe en door wie ze georganiseerd zijn. Wat ook belangrijk is, is dat voor deze stakingen bronmateriaal wijd beschikbaar is.

Ik hoop een bijdrage te leveren aan het veld door de validiteit van een focus op ervaring in de analyse van stakingen aan te tonen, alsmede door ook aandacht te vestigen op een onderbelicht aspect van de ‘roerige’ jaren 60. Daartoe zal per hoofdstuk een casus geanalyseerd worden op 1) de gedeelde ervaring van het werk, 2) de ervaring van de staking zelf, en 3) de cultuur van solidariteit die hieruit ontstaat. Hiervoor wordt gebruik gemaakt van een wijd net aan bronmateriaal. Uit de archieven van organiserende of participerende partijen (zoals vakbonden of actiecomités) komt de stem van de stakers vaak niet direct naar voren, maar wordt deze wel geïnterpreteerd door de desbetreffende partij. Met een kritische lezing kunnen we deze bronnen goed gebruiken voor dit onderzoek. Hetzelfde geldt in mindere mate voor kranten die verslag doen over deze stakingen. Hierin komt de stem van de werkers vaak directer en duidelijker naar voren, al is het wel ten dienste van het narratief dat de krant wil presenteren. Ook zal er gebruik gemaakt worden van publicaties en verslagen die kort naderhand over de staking zijn geschreven. Deze bronnen hebben al enige afstand tot de gebeurtenissen, maar zijn vaak wel gemaakt in samenwerking met de stakers zelf. Om dit bronmateriaal te supplementen zal er soms ook een beroep gedaan worden op gesprekken die gevoerd zijn met aanwezigen op deze stakingen en relevante economische statistieken.

Hoofdstuk 1:

De strokartonstaking van 1969

Op 22 september 1969 brak in strokartonfabriek ‘Union’ te Oude Pekela een 24-uurstaking uit. Deze staking was ‘wild’, omdat die niet georganiseerd of gesteund werd door een vakbond. Één week later herhaalde deze 24-uurstaking zich en deden acht andere strokartonfabrieken ook mee. Nog een week later was het totaal aantal stakende fabrieken op twaalf gekomen. Ondanks dat de vakbonden fel tegen deze staking waren, leidde het na vijf weken actie toch tot een succes.¹³ In dit hoofdstuk zullen zal ik kijken naar de omstandigheden die ten grondslag liggen aan deze actie, welke gedeelde ervaringen hieruit zijn ontstaan, en welke cultuur van solidariteit op deze gedeelde basis werd gebouwd. Over de strokartonstaking is in secundaire literatuur relatief weinig te vinden. Socioloog Martinus Akkermans besteedt er een paar pagina’s aan in zijn werk over de radicalisering van het Nederland Verbond van Vakverenigingen (NVV) en focust zich daarin vooral op de positie van de vakbond.¹⁴ Vakbondshistoricus Ad Knotter besteedt in zijn ongepubliceerd werk *Opgestaan* een hoofdstuk aan de strokartonstaking. Zijn focus ligt eveneens bij het vakbondshandelen en met name in de relatie tussen de vakbond en haar leden.¹⁵ Beide auteurs besteden dus weinig tot geen aandacht aan de ervaring van de stakers en hoe deze zich uitte in de staking. Voor de huidige analyse zal daarom met name gebruik gemaakt worden van primaire bronnen, waaronder kranten en naderhand geschreven verslagen door aanwezigen. Helaas heeft het organiserende actiecomité amper een archief achtergelaten en ook de Communistische Partij Nederland (CPN), die in deze staking heel actief was, heeft weinig inhoudelijks nagelaten over hierover.¹⁶

¹³ Een uitgebreide en becommentarieerde chronologie van de staking is beschikbaar in Projektgoep Strokarton, *100 jaar uitbuiting in de strokarton* (Nijmegen 1969) 25-50.

¹⁴ M.J.W.M. Akkermans, *Beleidsradicalisering en Ledendruk: Een studie over de Industriebond-NVV in de periode 1968-1975*, (Nijmegen 1985) 68-72. Akkermans besteedt met dezelfde focus in dit werk ook kort tijd aan de Rotterdamse havenstaking en de ENKA-bezetting.

¹⁵ Ad Knotter, *Opgestaan*. Een beschrijving van de vakbondsgeschiedenis van 1959 tot 1982 met een focus op de relatie tussen de *rank-and-file* leden en de vakbond (2022) (Ongepubliceerd boek), hoofdstuk 10.

¹⁶ Het archief van CPN district Groningen begint pas in 1970. Hoewel er dus wel stukken aanwezig zijn van actiecomité Strokarton, zijn deze van na de staking. Het archief van het actiecomité zelf bevat alleen de kasboeken en steunlijsten voor de actie.

‘Maar de suiker is hier even duur als in Holland’

Een van de sterkste beweegredenen voor de staking die werkers aangaven was de ervaring dat het noorden van Nederland een achtergesteld gebied was. De Groningse werkers zagen dit onder andere op het gebied van loon. Volgens zowel het actiecomité als de stakers zelf werden ze te weinig betaald voor het werk dat ze deden. Gemiddeld verdiende een strokartonarbeider ongeveer f140,- per week, wat volgens Fré Meis, woordvoerder van de staking, slechts zes gulden boven het minimumloon lag.¹⁷ Om bij te verdienen gaven veel stakers ook aan dat ze moesten overwerken. Tijdens een stakersvergadering wordt zelfs verteld over een man die 48 uur overwerk verrichte boven op zijn 43.5 normale uren.¹⁸ Andere voorbeelden zullen niet zo extreem zijn, maar het laat zien dat overwerken een noodzaak was voor sommige stakers om genoeg te verdienen in een week. Naast dat het loon als laag op zich werd gezien, voelden ook veel werkers dat het een oneerlijke compensatie was vergeleken met de lonen in het westen. Zoals een boze arbeider het stelde:

‘In het noorden krijg je minimumbedragen, maar in het westen maximumbedragen. Maar de suiker is hier even duur als in Holland en het brood ook. En als je hier behoorlijk wilt wonen, ben je ook 30 gulden per week kwijt’.¹⁹

Loon was niet het enige front waarop dit speelde. Mensen zagen de onderontwikkeling van Groningen ook in de hoge werkeloosheidsgraad. De landelijke werkeloosheid lag gemiddeld op 2.5%, maar in Groningen liep deze in sommige dorpen op tot 10%.²⁰ Dit werd verklaard door de afbraak van landbouw en het gebrek aan industrialisering. In het noorden waren de arbeiders relatief harder geraakt toen vanaf 1965 fabrieken de deuren sloten. Een paar jaar eerder waren al drie strokartonfabrieken gesloten en begin 1969 waren er geruchten dat twee meer zouden sluiten.²¹ Deze baanonzekerheid speelde een grote rol in waarom het noorden als een achtergesteld gebied werd gezien.

¹⁷ *De Waarheid* (30 september 1969).

¹⁸ *De Leeuwarder Courant* (7 oktober 1969).

¹⁹ Ibidem

²⁰ Dat dit speelt onder de arbeiders op dat moment is te lezen in Fré Meis, *40 jaar actie* (Groningen 1987), 25. Deze cijfers worden ondersteund door een NVV rapport uit dezelfde tijd als de staking over de economische situatie in het noorden: *Hoge Noorden, Lage Lonen*. Deze is te vinden in IISG Amsterdam, Collectie Strokartonindustrie in Oost-Groningen (ARCH01957), inv.nr 14, ‘Hoge Noorden, Lage Lonen’ (1970).

²¹ Meis, *40 jaar actie*, 23-26.

De strokartonwerkers hadden veel problemen, wat waarschijnlijk bijgedragen zal hebben aan de hoge organisatiegraad in de vakbond. Toch was juist ook de houding van de vakbond een van de redenen voor de staking. De lokale NVV-vakbond, ABC, was het sterkst georganiseerd en vanaf het begin gevraagd om de staking te ondersteunen, maar dit weigerden deze.²² Volgens ABC-Voorzitter Liefwaard waren ze onlangs nog in Oude Pekela geweest en ‘niks wees erop dat de bond achter een staking moest staan’.²³ Door deze houding zagen sommigen zelfs de vakbond als een doelwit van de staking.²⁴ Dat de bond deze actie niet wilde steunen was niets nieuws: in voorgaande jaren waren er meerdere acties geweest bij de Groningse strokartonindustrie die de vakbond niet steunde destijds.²⁵ Dit was een van de redenen dat het actiecomité, opgericht in 1968 tijdens een actie tegen de sluiting van een strokartonfabriek, breed gesteund werd door de stakers.

Wat verder tot ongenoegen leidden over de vakbond, is dat deze als ondemocratisch ervaren werd. De CAO die begin dat jaar ingestemd was, werd pas goedgekeurd nadat een groot gedeelte van de arbeiders uit boosheid de zaal was uitgelopen. Deze overeenkomst werd namelijk alleen ter goedkeuring gepresenteerd aan de werkers, maar kon niet besproken of aangepast worden.²⁶ Het gevoel van niet gehoord worden, werd versterkt door de districtsvoorzitter Van der Laan die de volgende uitspraak deed in de pers: ‘Men is vrij links georiënteerd en richt zich tegen het industriekapitaal. Het ontwikkelingsniveau in Oude Pekela schijnt vrij laag te zijn. Het aantal BLO-kinderen is vrij hoog’.²⁷ Zowel deze uitspraak als anderen gaven de werkers het gevoel dat zij of hun problemen niet serieus genomen werden door de vakbonden.²⁸

²² Projektgroep, *100 jaar*, 27.

²³ *Winschoter Courant* (23 september 1969).

²⁴ Dit zien we bijvoorbeeld aan het feit dat op stakersvergaderingen actief geaggregeerd werd tegen de vakbond en hun houding door stakers, zoals te lezen in *De Waarheid* (21 oktober 1969).

²⁵ Het meeste recente voorbeeld hiervan zien we in de acties van 1968 tegen de sluiting van strokartonfabrieken ‘Reiderland’ en de ironische genoemde ‘De Toekomst’. Dit is te lezen in Projektgroep, *100 jaar*, 26 en CPN, *Strokarton! De vijf weken van de strokarton. Een grote actie nader beschouwd* (Amsterdam 1969) 7.

²⁶ Meis, *40 jaar actie*, 29-30 alsmede Projektgroep, *100 jaar*, 26.

²⁷ *Nieuwsblad van het Noorden* (30 september 1969).

²⁸ Een soortgelijke houding vinden we ook een veel andere uitspraken, met name in de meervoudige verwijten naar Fré Meis dat hij de stakers misleidt tot actievoeren.

Democratisering via de staking

Wat kenmerkend was voor de gedeelde ervaring van de strokartonstaking was het sterke en vasthoudende enthousiasme van de stakers. De grote stakingsbereidheid kan gedeeltelijk verklaard worden uit de sterke organisatie van het actiecomité. Deze groep van 55 werkers gaf structuur aan de staking met het consistent organiseren van vergaderingen, manifestaties, en stakersposten bij de fabrieken. Bij deze stakersvergaderingen, waar met name door Meis het woord werd genomen, was er volgens de aanwezige pers altijd een goede sfeer en kregen sprekers veel bijval van het publiek.²⁹ Daarnaast had het actiecomité ook een succesvolle steunactie georganiseerd, waardoor de stakingskas goed gevuld was. Aan het einde van de staking was in totaal f 90.000,- opgehaald.³⁰

Naast de strakke organisatie van het actiecomité, werden de stakers ook enthousiast door het feit dat ze een stem kregen in de staking. Vanaf de eerste stakingsdag werd geprobeerd een stakers-democratie op te bouwen. Dit stond in sterk contrast met de ondemocratische werkwijze van de vakbonden, die tot veel frustratie hadden geleid. Meis benadrukte ook vaak dat zijn rol alleen woordvoerder was: 'Niet ik beslis daarover of het actiecomité, maar alleen de jongens'.³¹ Elke zaterdag werd op de stakersvergadering beslist of op de maandag weer 24-uur gestaakt zou worden. Met deze democratische organisatie kregen de stakers zeggenschap over hun eigen staking. De opkomstaantallen van deze vergaderingen laten ook zien dat dit proces als belangrijk werd beschouwd. Op het hoogtepunt van de opkomst pasten niet alle stakers meer in zaal Saker.³² Het belang van democratisering is ook te zien wanneer de staking overslaat naar andere dorpen. Stakers daar benadrukken dat ze hun eigen stakersvergaderingen willen en organiseren die ook uiteindelijk.³³ Door deze werkers werden de vergaderingen en centraliteit daarvan als belangrijk genoeg ervaren om deze ook zelf op te zetten.

Dezelfde nadruk op het behandelen van werkers als mensen met een stem is ook te zien in het posten opzetten bij poorten. Op de eerste stakingsdag gingen werkers in de nacht van zondag

²⁹ Deze sfeer wordt beschreven in *Nieuwsblad van het Noorden* (30 september 1969) alsmede *Nieuwsblad van het Noorden* (14 oktober 1969) en *De Waarheid* (20 oktober 1969).

³⁰ CPN, *Strokkarton!*, 2.

³¹ Ibidem, 10.

³² *De Waarheid* (20 oktober 1969).

³³ *Projektgoep, 100 jaar*, 44-45, 49.

op maandag posten bij de 'Union' om andere werkers te overtuigen niet naar binnen te gaan.³⁴ Deze tactiek zou de week erna ook toegepast worden bij de andere bedrijven in Oude Pekela.³⁵ Bij deze posten kwamen snel discussies op gang over waarom men moest staken en wat het voordeel ervan was.³⁶ Zo functioneerden het niet alleen als een fysieke barrière, maar stelde het de stakers ook in staat om niet-stakende werkers te bereiken. Tijdens het posten bij een van de fabrieken in Hoogezand benadrukte een staker dit door te stellen dat het geweldloos moet, omdat anders niemand overtuigd zou raken. Zelfs als ze nu niet mee zouden doen, dan waren ze tenminste aan het denken gezet, was zijn redenering.³⁷

'Eendracht' en solidariteit

Uit de gezamenlijke ervaring van de problemen in de strokartonfabriek en het enthousiasme voor de staking ontstond ook een sterke cultuur van solidariteit. Al vanaf het begin van de staking is een impuls te zien richting onderlinge solidariteit tussen werkers van verschillende fabrieken. Bij de eerste stakersvergadering waar besloten werd om te staken bij de 'Union' waren werkers van andere fabrieken in Oude Pekela aanwezig. Zij hielpen bij het opzetten van de staking, maar ook bij het verspreiden hiervan in hun bedrijven.³⁸ Aan de grondslag van deze verspreiding ligt de erkenning van deze werkers dat de collega's in hun fabrieken geraakt worden door dezelfde problematiek. Als zij zouden meestaken dan zou dit niet alleen de positie van de Union-stakers versterken, maar wellicht deze problemen oplossen voor de hele strokartonsector.

Eenzelfde soort gedachte zien we terug in het posten van de stakers. Hoewel de eerste nacht alleen bij de Union zelf gepost werd om werkers tegen te houden, werden deze de volgende stakingsdag door het actiecomité uitgebreid naar alle strokartonfabrieken in Oude Pekela.³⁹ Hier zat vanuit het actiecomité ongetwijfeld ook een tactische overweging in: als alle fabrieken platgaan, dan kunnen ze niet tegen elkaar uitgespeeld worden en zetten ze meer druk op de directie. Dat sluit echter een streven naar eenheid en solidariteit niet uit. Dit zien we bijvoorbeeld in het feit dat sommige stakers op eigen initiatief nog gingen posten bij de fabrieken in Hoogezand-Sappemeer om ook daar de fabriek plat te krijgen. Dit spontane posten vanuit de

³⁴ Ibidem, 27.

³⁵ *Nieuwsblad van het Noorden* (29 september 1969).

³⁶ *De Waarheid* (29 september 1969) en *Nieuwsblad van het Noorden* (29 september 1969).

³⁷ *De Leeuwarder Courant* (7 oktober 1969).

³⁸ *Projektgoep, 100 jaar*, 28.

³⁹ *Nieuwsblad van het Noorden* (29 september 1969).

stakers zelf illustreert dat het ook voor hun van belang was om hun medewerkers mee te krijgen in hun strijd.⁴⁰

Deze beroepen op solidariteit vanuit een gedeelde ervaring werkten echter niet altijd. Werkers van een kartonnagefabriek wilden niet mee staken omdat ze onder een ander CAO vielen. De onderhandelingspartner waarop de staking was anders, waardoor het voor hen niet nuttig voelde om mee te staken. Toch waren de werkers van kartonnagefabriek Pekela N.V. solidair: in plaats van een maandag meet te staken doneerden ze hun dagloon.⁴¹ Soms onttrokken de werkers van een fabriek zich echter geheel aan de staking, zoals gebeurde bij strokartonfabriek 'Eendracht'. Daar waren de stakers al meerdere malen geweest om te posten, maar kregen ze geen gehoor. De werkers van de Eendracht lieten weten aan een verslaggever dat zij niet meestaakten omdat ze het toch beter hadden dan de andere werkers.⁴² Of dat betekende dat toch meer betaald kregen of op een andere manier in een betere situatie verkeerden is niet uit het bronmateriaal op te maken. In ieder geval zagen de werkers van de 'Eendracht' het nut van een staking voor hun niet in, omdat ze niet dezelfde problematiek ervoeren als andere strokartonwerkers.

Naast de sterke onderlinge solidariteit die de stakers actief probeerden te creëren, heeft ook de solidariteit van buitenaf een sterke invloed gehad op het verloop van de staking. Vanuit heel het land kwamen berichten binnen om solidariteit te tonen met de stakers. Naast mondelinge steun, kwam zoals vermeld ook veel geldelijke steun binnen. Deze werd onder andere verzameld door de stakers zelf in hun directe omgeving. Vanuit organisaties zoals de CPN en de jongerentak van de PvdA werd echter actief geld ingezameld voor de stakers, vanwege het belang dat aan de staking werd gehecht.⁴³ Ook vanuit de studentenbeweging kwamen concrete uitingen van solidariteit. Toen deze studenten voor het eerst bij een stakingsvergadering aanwezig waren, werden ze raar aangekeken vanwege hun lange haren en versleten spijkerbroeken. Fré Meis heeft toen nog de stakers eraan herinnerd dat 'verstand niet in de haren zit, maar in het hoofd'.⁴⁴ Deze steun zorgde ervoor dat de stakers zonder geldzorgen hun actie voort konden zetten. Het applaus

⁴⁰ *De Leeuwarder Courant* (7 oktober 1969).

⁴¹ *Projektgoep, 100 jaar*, 35-36.

⁴² *Nieuwsblad van het Noorden* (13 oktober 1969).

⁴³ *Projektgoep, 100 jaar*, 35-36.

⁴⁴ Deze uitspraak wordt geciteerd door een Thewis Witts als hij op de staking terugblijkt in een interview 26 jaar na dato. Dit interview is te vinden in IISG Amsterdam, CPN Levend Verleden: collectie vraaggespreken met oud-communisten in Nederland, interview Thewis Witts (1995).

en de bijval die de uitingen van solidariteit en verslagen over donaties op stakingsvergaderingen kregen is een goede indicatie voor de diepgaande waardering die de stakers hiervoor hadden.⁴⁵

Vanuit een gedeelde ervaring van de problematiek en de actie zelf kwam tijdens de strokartonstaking een sterke cultuur van solidariteit tot stand. De strokartonarbeiders deelden in de ervaring dat hun regio een achtergesteld gebied was, wat ze onder andere zagen in de lonen, werkloosheid, en zwakke industrie. Daarnaast waren veel arbeiders ook gefrustreerd door de passieve en ondemocratische houding van de vakbond. Beide aspecten werden ervaren door bijna alle arbeiders, wat bijdroeg aan de vorming van een gevoel van gedeelde belangen. Dit zien we ook terug in het feit dat er sterk geprobeerd werd, beiden door het actiecomité en de stakers zelf, om de staking te verspreiden. Dit werd ook mogelijk gemaakt door het enthousiasme voor de staking. Door de zeggenschap die de stakers hadden over hun actie in de vorm van een stakersdemocratie werd het vertrouwen in de staking versterkt. Dit zelfvertrouwen in de actie en het leidende comité was een sterke motivatie om ook andere werkers hierin te laten delen.

⁴⁵ Een beschrijving hiervan vinden we bijvoorbeeld in *de Waarheid* (20 oktober 1969).

Hoofdstuk 2:

De Rotterdamse havenstaking van 1970

In de nazomer van 1970 brak een van de heftigste stakingen van de Nederlandse geschiedenis uit in het waterwegkwartier van Rotterdam. De staking begon op 25 augustus bij de metaalbedrijven, maar sprong een paar dagen later over naar de havens. Vanaf vrijdag 28 augustus lag de gehele Rotterdamse haven (ongeveer 14.000 werkers) compleet plat. Deze staking zou na een chaotisch verloop uiteindelijk eindigen op 15 september. In dit hoofdstuk onderzoek ik hoe de gedeelde ervaringen van de havenwerkers in deze staking tot uiting kwamen. Hierbij zal zowel gekeken worden naar de ervaring van het werk, als de ervaring van de staking zelf. Aan de hand hiervan zal gekeken worden naar welke cultuur van solidariteit hieruit ontstaat bij de Rotterdamse havenwerkers.

De Rotterdamse havenstaking is onderwerp geweest van meerdere publicaties. Historicus Evert Smit heeft in zijn carrière vaker de havenstaking behandeld. Zijn dissertatie, *De Syndicale Onderstroom*, kijkt uitvoerig naar acties in de Rotterdamse haven. Met name analyseert hij daarin patronen van actie in de haven en heeft daardoor weinig aandacht voor de ervaring van de stakers.⁴⁶ Ook Knotter kijkt eveneens weinig naar dit element van in zijn uitvoerige hoofdstuk over de Rotterdamse staking.⁴⁷ Het werk dat het relevantste blijkt voor ons huidige vraagstuk is het boek *Kranen over de Wal*, waarin meerdere hoofdstukken zijn opgenomen over de staking en de economische achtergrond daarvoor. Naast deze artikelen bevat het werk ook terugblikken van aanwezigen die, met inachtneming van de temporele afstand, goed als bron kunnen dienen voor de ervaringen van de stakers.⁴⁸ Verder zal als bron ook gekeken worden naar de archieven van de participerende vakbonden voor hun houding tegenover de staking en andere relevante stukken. Deze archieven, alsmede de archieven van arbeidshistoricus Ger Harmsen, bevatten ook ooggetuigenverslagen van de staking door leden van de vakbond. Hoewel deze met name vanuit

⁴⁶ Evert Smit, *De Syndicale Onderstroom: Stakingen in de Rotterdamse haven 1889-2010*, (Amsterdam 2013), 173-257.

⁴⁷ Ad Knotter, *Opgestaan*. Een beschrijving van de vakbondsgeschiedenis van 1959 tot 1982 met een focus op de relatie tussen de *rank-and-file* leden en de vakbond (2022) (Ongepubliceerd boek), hoofdstuk 13.

⁴⁸ Sjaak van der Velden eds., *Kranen over de wal. De grote Rotterdamse metaal- en havenstaking van 1970*, (Amsterdam 2005).

vakbonds-perspectief zijn opgesteld, zijn deze bedoeld als interne informatiebron voor de vakbond en zullen daarom geen bewuste misinformatie bevatten. Een bron uniek aan de Rotterdamse staking is het bestaan van meerdere sociologische studies die tijdens de staking geschreven zijn in gesprek met stakers, zoals '75,- ja, 25,- nee' door sociologen Teulings en Leijnse. Hier zal ook uitvoerig gebruik van gemaakt worden. Waar uiteindelijk maar spaarzaam gebruik gemaakt van zal worden is de verslaggeving van de staking door media. Hierin is met name het vijandige narratief van de vakbonden en werknemers in vertegenwoordigt, waardoor het niet een zeer nuttige bron is voor ervaringen van de stakers.

Lage lonen, hoge containers

De frustratie die met de havenstaking geuit werd kwam uit verschillende bronnen. De stakers hadden zowel ongenoegen over het loon en de premies die ze ontvingen, als meer structurele problemen zoals fusies en ploegensterkte. Ten eerste, de loonproblematiek: er was in de haven een tekort aan arbeiders, waardoor, naast gastarbeiders, ook losse krachten vanuit de zuidelijke provincies met de bus naar Rotterdam werden gehaald. Deze pendelaars werden door de vaste havenarbeiders ook wel 'studenten' genoemd, omdat ze geen ervaring hadden met het werk en daardoor zelfs gevaarlijk konden zijn om mee samen te werken.⁴⁹ Dit risico werd versterkt door ploegen die door het gebrek aan werkers op halve sterkte bleven werken.⁵⁰ De pendelaars, die via koppelbazen de haven in kwamen, kregen vaak ook meer betaald dan de vaste krachten.⁵¹ Stakers klaagden bij een van de demonstraties dat 'studenten' vaak f40,- tot f80,- meer per week verdienden dan de vaste krachten.⁵² De stakers hadden echter weinig problemen met de pendelaars zelf, maar eerder dat ze zelf minder verdienden. Een staker geciteerd in de communistische krant *de Waarheid* stelt: 'Ons zit niet dwars dat zij f 251,- verdienen, maar dat wij slechts f 185,- krijgen'.⁵³ Dit sentiment zien we ook terug in de staking zelf. Nergens wordt vermeld dat de actie zich tegen de pendelaars richt. Informatie over de rol van de pendelaars in de actie is echter sowieso heel schaars. Dit zou kunnen komen omdat de pendelaars, bij gebrek

⁴⁹ Sjaak van der Velden 'Inleiding' in Sjaak van der Velden eds., *Kranen over de wal. De grote Rotterdamse metaal- en havenstaking van 1970* (Amsterdam 2005), 19.

⁵⁰ Ad Teulings en Frans Leijnse, '75,- ja, 25,- nee' in Ad Teulings en Frans Leijnse, *Nieuwe vormen van Industriële Actie: Arbeidersstrijd en vakbeweging in Nederland en Engeland* (Nijmegen, 1974) 28-29.

⁵¹ Teulings en Leijnse '75,- ja, 25,- nee', 28-29.

⁵² IISG Amsterdam, Archief Ger Harmsen (ARCH02542), invr.nr. 1293, anonieme ooggetuigenverslagen van de staking geleverd aan Harmsen door een vakbondsbestuurder die aanwezig was bij de staking (1970).

⁵³ Geciteerd in *De Waarheid* (28 augustus 1970).

aan werk, niet in Rotterdam kwamen, maar dat is niet uit het bronmateriaal op te maken.

Rotterdamse havenwerkers verdienden gemiddeld minder dan andere industriële werkers in Nederland. Dit werd waarschijnlijk het scherpst gevoeld in 1969 toen het reële loon van de havenwerkers een daling ondervond.⁵⁴ Volgens een van de stakers moest een havenarbeider getrouwd zijn en drie kinderen hebben voordat hij het nationale minimumloon kon verdienen.⁵⁵ Om een leefbaar inkomen te verdienen kozen veel havenarbeiders ervoor om op zaterdag en zondag ook te werken. Volgens stakers kon iemand die op deze dagen werkte, meer verdienen dan in een hele week. Een staker stelt zelf dat dit betekende dat ze deze tijd niet met hun familie konden doorbrengen en ze zich daardoor gemanipuleerd voelden door de directie om hun vrije tijd op te geven.⁵⁶ Het extra geld dat ze hiermee verdienden was voor een havenarbeider ook geen overbodige luxe. Rotterdam bevond zich samen met Nederland midden in een wooncrisis, waardoor ook de huren scherp geprijsd waren.⁵⁷ Zoals Nico Sannes, OR-lid tijdens de staking, het wat hyperbolisch stelt: ‘Met het werk in het weekend kon je een extra boterham verdienen, want wat je doordeweeks verdiende ging naar de huur’.⁵⁸

Het ongenoegen over de onderbezetting en ongelijke lonen werd versterkt door spelende structurele problemen. In de Rotterdamse haven was sinds een paar jaar een trend van fuseren gaande. Waar aan het begin van de jaren 60 de haven bestond uit meerdere kleinere familiebedrijven, was tegen 1970 bijna elk bedrijf gefuseerd of opgegaan in een internationaal concern.⁵⁹ Door de fusering van twee bedrijven ontstond voor de werkers vaak veel onzekerheid over hun banen. Ontslagen konden plaatsvinden, zoals in 1967 toen 150 werkers ontslagen werden.⁶⁰ Dit gebeurde tegen een achtergrond waar veel havenarbeiders al een bepaalde onzekerheid voelden door het toenemend gebruik van containers. Door de veranderingen in werkstructuur en de verhoogde efficiëntie van containers, zagen veel havenwerkers het risico dat ze overbodig zouden worden.⁶¹

Fusies hadden vaak ook als gevolg dat een veel grotere kloof tussen de directie en de

⁵⁴ Van der Velden, ‘Inleiding’, 18-20.

⁵⁵ Archief Ger Harmsen, invr.nr. 1293, ooggetuigenverslagen.

⁵⁶ Archief Ger Harmsen, invr.nr. 1293, ooggetuigenverslagen.

⁵⁷ Van der Velden, ‘Inleiding’, 12-13.

⁵⁸ Dit is mij verteld in een interview met Nico Sannes, die zelf ook aanwezig was bij de staking zelf en daar ook een actieve rol in speelde.

⁵⁹ Van der Velden, ‘Inleiding’, 20-21.

⁶⁰ Ibidem, 20-21.

⁶¹ Ibidem, 20.

werknemer ontstond. Waar in een klein bedrijf persoonlijke relaties nog voor een sterke binding en goede communicatie konden zorgen, waren deze bij de grotere concerns grotendeels afwezig.⁶² Een schepwagen-chauffeur gaf dit ook aan bij een van de paters die op de werf stage liep: ‘Maar de sfeer is verpest. Vroeger was het beter. Maar na die fusies is er veel veranderd. Je kunt nog zo hard werken, maar je krijgt nooit een woord van dank.’⁶³ De onzekerheid van de werkers over hun banen werd versterkt door het feit dat ze geen inspraak hadden. De arbeiders zelf, de ondernemingsraad, en de bonden werden vaak niet betrokken bij de fuseringsgesprekken. Een werker vertelde tijdens een van de stakingsmarsen dat havenarbeiders niet als een stem werden beschouwd, maar alleen als productiemiddel.⁶⁴ Deze problemen met fusies zorgden echter niet direct voor een grote bereidheid om te staken; Nico Sannes geeft aan dat bij zijn werf de drang om te staken niet heel hoog lag. Daar waren ze net een fusering doorgekomen en blij waren dat ze hun banen nog hadden.⁶⁵

Wat blijkt is dat meeste havenarbeiders, in hun gedeelde ervaring, meerdere elementen als hinderlijk of zelfs onrechtvaardig aanduiden. Vooral de baanonzekerheid door fusies zorgde voor veel stress bij havenwerkers. Daarnaast verloren ze met fusies de binding met de directie, waardoor ook de bereidheid om te staken toenam. Naast onzekerheid over hun inkomen, zorgden de onveilige werksferen en ongelijke betaling ook voor veel onvrede. Met name het verschil in inkomen werd als onrechtvaardig gezien, omdat de havenarbeiders het al jaren moesten doen met een lager dan gemiddeld inkomen.

Het begraven van de vakbond

Als we het hebben over de gedeelde ervaring van de staking, dan blijkt de rol van de vakbond een belangrijk aspect. De havenstaking van Rotterdam begon als een spontane staking. Op vrijdagmiddag lag heel de haven plat, zonder dat een vakbond daar iets voor gedaan had of wist waarom. Een eenduidige aanleiding is tot op heden nog steeds lastig te vinden. De dag erna organiseerden de erkende vakbonden een gezamenlijke vergadering voor kader- en OR-leden.

⁶² Van der Velden, ‘Inleiding’, 20-21.

⁶³ Gerard Schrijver, ‘Paters in de Klassenstrijd’ in Sjaak van der Velden eds., *Kranen over de wal. De grote Rotterdamse metaal- en havenstaking van 1970* (Amsterdam 2005) 99.

⁶⁴ Archief Ger Harmsen, invr.nr. 1293, ooggetuigenverslagen.

⁶⁵ Dit is mij verteld in een interview met Nico Sannes.

Op de vraag waarom gestaakt werd reageerden de vakbonden dat de staking gericht was om de koppelbazen uit de haven te krijgen, de ploegensterkte te verbeteren en f 25,- bruto bij het weekloon te krijgen. De vakbonden gingen tijdens het weekend gelijk in gesprek in met de werkgevers en op dinsdag 1 september lag er een akkoord klaar. De vakbonden hadden alle eisen verwezenlijkt die ze op zaterdag hadden vastgesteld. Dit akkoord betekende echter niet het einde van de staking. Op dinsdag 1 september werden pamfletten uitgedeeld waarmee opgeroepen werd tot een einde van de staking. Er werd geen algemene vergadering georganiseerd met de stakers en de vakbondsbestuurders waren zelf ook niet bereikbaar om dit akkoord te verdedigen. Hierdoor ontstond er het gevoel dat de beslissing was gemaakt zonder dat de vakbonden het nodig achten met de stakers daarover te praten.⁶⁶ Een staker geciteerd door Pater Schrijver stelde:

‘Ze kunnen wel een akkoord sluiten in Den Haag, maar daar hebben wij niets mee te maken. Ze moeten eerst maar met ons komen praten. Kloos heeft het over medezeggenschap in het bedrijf, maar je hebt niet eens zeggenschap in de bond.’⁶⁷

De vakbonden creëerden met deze houding veel ongenoegen in de haven. Daarnaast was er al wrijving met de vakbonden door de eisen die ze hadden opgesteld. Door meerdere bronnen wordt aangegeven dat de eis van f75,- vanaf het begin al geuit was, omdat dit het inkomensgat met de pendelaars zou dichten.⁶⁸ Andere arbeiders hadden het ook over f25,- netto erbij, waardoor de f25,- bruto van de vakbond ook te weinig was voor hen. Daarnaast werd er niets gezegd door vakbonden over de fusies, de pensioenleeftijd, en de verdeling van het werk.

Ondertussen werd aan al deze eisen wel uiting gegeven op meetings van andere organisaties.⁶⁹ Op maandag 31 september organiseerde Arbeidersmacht, een linkse organisatie, al een stakersmanifestatie op het Schouwburgplein met duizenden stakers, waar ook alternatieve eisen geformuleerd werden. Ook de FHV, een kleine niet-erkende vakbond, organiseerde op 1 september een soortgelijke meeting, maar deze werd uiteindelijk gekaapt door Arbeidersmacht. Er werd niet alleen doorgestaakt uit onvrede met het vakbondshandelen, maar dat het bestaan van sterkere eisen een belangrijke rol speelde. Daarnaast zal het ontstaan van een alternatieve

⁶⁶ Teulings en Leijnse ‘75,- ja, 25,- nee’, 33-36.

⁶⁷ Schrijver, ‘Paters in de Klassenstrijd’, 100.

⁶⁸ IISG Amsterdam, Archief Vervoersbond NVV (ARCH01554), invr.nr. 1252, Pamflet Arbeidersmacht (31 augustus 1970).

⁶⁹ Teulings en Leijnse ‘75,- ja, 25,- nee’, 31-34.

organisatie zoals Arbeidersmacht, die leiding en strategie konden geven aan een staking, ook meegespeeld hebben.

De ervaring van de staking zou radicaal veranderen toen deze wederom wild werd op 2 september. Arbeidersmacht nam de leiding van de staking over en formuleerden sterkere eisen, met f75,- netto erbij als hoofdeis. Ook gaven ze uiting aan het anti-vakbondssentiment dat op dat moment speelde. Op woensdagochtend organiseerden ze een demonstratiemars van ongeveer 3000 mensen richting het NBV-kantoor. Daar werd, met een minuut stilte, de vakbond begraven. Sprekers van arbeidersmacht benadrukten hoe de vakbond de stakers verraden had, hetgeen op veel bijval van het publiek kon rekenen. De dag erna organiseerden ze een stakersmanifestatie bij de Kuip.⁷⁰ Vanuit hier gingen er meer dan 6000 mensen naar het kantoor van de werkgeversvereniging om hun eisen te overhandigen.⁷¹ Knotter benadrukt ook dat volgens de aanwezigen deze mars een enorm versterkend psychologisch effect voor het gevoel van eenheid had.⁷²

Dit versterkend effect zou echter niet lang duren. In de dagen daarna zien we dat meerdere stakers toch kritiek hebben op Arbeidersmacht als organiserende partij. Na een week zonder voortgang of het openen van onderhandelingen met de werkgevers, komt de gedachte dat de looneis toch te onrealistisch zou zijn. Tijdens latere demonstraties uitten mensen ook hun twijfels over staking en Arbeidersmacht: ‘De meeste bedrijven werken toch weer, dit zijn alleen een stel gekken die willen met alle geweld doorzetten’⁷³ Op maandag en dinsdag gingen enkele werven toch weer bijna volledig aan het werk. Arbeidersmacht wist op maandag de haven alleen weer compleet plat te krijgen na elke werf bezocht te hebben met een grote stoet stakers. Dat mensen weer gingen werken kunnen we ook gedeeltelijk verklaren aan het feit dat ze een week aan loon hebben moeten missen. De financiële problemen die hieruit ontstonden zorgden ervoor dat, met gebrek aan het vooruitzicht dat de staking snel zou eindigen, veel mensen weer gingen werken.

⁷⁰ Ibidem 34-40.

⁷¹ Zoals Knotter ook al aangeeft in zijn hoofdstuk over deze staking bestaat er enigszins onenigheid over de hoeveelheid mensen aanwezig bij deze staking. De geschatte aantallen lopen van 6000 tot 10.000. Dit is te lezen in Ad Knotter, *Opgegaan. Een beschrijving van de vakbondsgeschiedenis van 1959 tot 1982 met een focus op de relatie tussen de rank-and-file leden en de vakbond* (2022) (Ongepubliceerd boek), hoofdstuk 13.

⁷² Ibidem, hoofdstuk 13.

⁷³ IISG Amsterdam, Archief Vervoersbond NVV (ARCH01554), invr.nr. 1252, ooggetuigenverslag door Piet Woudstra van een arbeidersmacht-manifestatie (8 september 1970).

Toch kon de staking een doorstart vinden door het optreden van een nieuwe organisatie: Commissie Samenwerkende Havenarbeiders (CSH). Deze organiseerden op dinsdagmiddag een meeting met ongeveer 2000 stakers, waar ze de werkers wisten te overtuigen om te blijven doorstaken voor de eis van f37.50,- bruto. Hiermee werd de invloed van Arbeidsmacht uitgeschakeld en voor het gevoel van de stakers weer een haalbare eis op tafel gelegd. Na deze meeting werd deze ‘nieuwe’ eis door de haven verspreid en lag de hele haven weer plat.⁷⁴ CSH zorgden ervoor dat de vakbonden weer gingen onderhandelen en op 15 september lag er een akkoord: er zou 200 netto uitbetaald worden aan de stakers, het vakbondsakkoord zou blijven staan, en de bedrijven zouden een sociaal plan opstellen. Deze overeenkomst werd, na twee weken staken, echter door veel werkers als teleurstellend ervaren.⁷⁵

Eenheid in massa-manifestaties

Met meer dan twee weken was de havenstaking een lange en chaotische ervaring voor veel mensen. Hoewel de havenarbeiders een sterk geheel aan gedeelde ervaringen hadden omtrent de problematiek in de haven, zorgde het chaotisch verloop van de staking toch dat een cultuur van solidariteit niet op elk moment even consistent was. Met name aan het begin van de staking kunnen we veel onderlinge solidariteit herkennen. Veel havenarbeiders gingen staken omdat er bij de werf aan de overkant ook gestaakt werd, zonder dat ze wisten waarom. Zo legden havenwerkers bij de Muller-werf gelijk het werk neer zodra het voor hen duidelijk was dat tegenover hun de werf ook stillag.⁷⁶

Zulke uitingen van solidariteit waren echter niet onconditioneel. Zo vertelt Jan Oosterhoek dat er bij zijn werf eerst een korte discussie ontstond of ze gingen staken, voordat een van de werkers de knoop doorhakte door te zeggen dat het bedrijf ‘langzamerhand de kolere (kon) krijgen met hun fusie’.⁷⁷ Pater Schrijver vertelt een soortgelijk verhaal over hoe bij zijn werf een kraanmachinist ging pleiten voor staken toen hij zag dat de overkant stillag, maar dat hij gelijk de reactie terugkreeg dat het nooit lukken zou en dat dit ook nergens voor nodig was. Toen diezelfde kraanmachinist het later opnieuw probeerde kreeg hij eenzelfde reactie gevolgd

⁷⁴ Teulings en Leijnse ‘75,- ja, 25,- nee’, 45-53.

⁷⁵ Teulings en Leijnse ‘75,- ja, 25,- nee’, 51-53.

⁷⁶ Nico Sannes, ‘Waarom gaat de overkant plat?’ in Sjaak van der Velden eds., *Kranen over de wal. De grote Rotterdamse metaal- en havenstaking van 1970* (Amsterdam 2005) 77-79.

⁷⁷ Jan Oosthoek, ‘Zullen wij niet gaan?’ in Sjaak van der Velden eds., *Kranen over de wal. De grote Rotterdamse metaal- en havenstaking van 1970* (Amsterdam 2005) 75-76.

door dat ‘als je alleen platgaat, snijdt je alleen in je eigen vlees’. Pas toen na de lunchpauze het bericht kwam dat andere werven definitief platgingen, wilde ze ook daar gaan staken.⁷⁸ Wat blijkt mag zijn is dat solidariteit niet alleen de reden tot staken kan zijn, maar ook dat het feit dat anderen staken een bepaalde garantie van solidariteit voor de werkers creëert. Hier was er pas stakingsbereidheid als ze wisten dat ze er niet alleen voor zouden staan in de haven. Naast dat de saamhorigheid van de hele haven die platgaat een belangrijke psychologische functie heeft, is het ook iets dat de werkers moet overwegen vanuit een puur praktisch standpunt: als jij als enige werf staakt, dan gaat al het werk dat je nodig hebt om te overleven naar de andere werven en verzwak je het bedrijf waar je werkt op structurele manier.

Soortgelijke uitingen van solidariteit zien we ook tijdens het verloop van de staking zelf op verschillende manieren. Tijdens de marsen en manifestaties georganiseerd door Arbeidsmacht schijnt deze solidariteit het sterkst geweest te zijn. Volgens een ooggetuigenverslag was een jonge staker daar gedeeltelijk om te strijden voor een lagere pensioenleeftijd:

‘Als je ’s winters in de bittere kou zo’n oud mannetje een touwladdertje op en af ziet klimmen, dan schieten de tranen bijna in je ogen’.⁷⁹

Natuurlijk zal hij ook daar gestaan vanwege zijn eigen zorgen, maar hij vond de situatie van zijn oudere collega’s belangrijk genoeg om deze ook te benadrukken. Ook een andere staker geeft solidariteit aan als de sterkste reden waarom hij meedoet met de staking. Voor hem zou de gedachte heel simpel zijn: mijn vriend staakt, dus ik staak ook.⁸⁰

Bij zulke expliciete uitingen van solidariteit is het lastig om te peilen hoe representatief deze zijn voor alle stakers. Als we echter kijken naar het gevoel dat bij de manifestaties als geheel aanwezig was en welke functie deze hadden, sluiten zulke uitspraken daar naadloos bij aan. Meerdere bronnen beschrijven dat na het terugtrekken van de vakbonden, zulke samenkomst-momenten heel belangrijk waren voor het moreel en het creëren van een gevoel van eenheid.⁸¹ Een van de ooggetuigenverslagen vat dit samen door te stellen dat stakers graag met mensen praten en morele steun zoeken, omdat ze in twijfel verkeren.⁸² Zonder een officiële bond die achter hun stond, was de enige organisatie die de stakers hadden de samenkomst op zulke

⁷⁸ Schrijver, ‘Paters in de Klassenstrijd’, 98-100.

⁷⁹ Archief Ger Harmsen, invr.nr. 1293, ooggetuigenverslagen.

⁸⁰ Archief Ger Harmsen, invr.nr. 1293, ooggetuigenverslagen.

⁸¹ Teulings en Leijnse ‘75,- ja, 25,- nee’, 55 alsmede Archief Ger Harmsen, invr.nr. 1293, ooggetuigenverslagen.

⁸² Archief Ger Harmsen, invr.nr. 1293, ooggetuigenverslagen.

momenten.

Naast het moment van eenheid dat deze manifestaties boden, waren er ook expliciete solidariteitsacties die tijdens zulke momenten werden opgezet. Zo probeerde Arbeidersmacht de stakers te helpen door een geïmproviseerde stakingskas op te zetten, voedselpakketten uit te delen, en zelfs kindercrèches aan te bieden voor diegenen die het nodig hadden. Veel van deze solidariteitsacties werden georganiseerd door studenten die ideologisch gelieerd waren aan Arbeidersmacht. De aanwezigheid en solidariteit van deze studenten werd volgens ooggetuigenverslagen ook duidelijk gewaardeerd door de stakers. We weten echter niet in hoeverre deze initiatieven succesvol waren.⁸³

Zoals al eerder aangekaart raakte Arbeidersmacht de support van een groot deel van de stakers langzaam kwijt. Vanaf vrijdag worden hun manifestaties minder goed bezocht en zien we ook dat de eenheid en samenhang die uit deze momenten kwam verloren ging. Bij gebrek aan een overkoepelende structuur vallen veel werkers terug op hun eigen werf als groep. Dit zien we bijvoorbeeld aan het feit dat als stakers weer aan het werk gingen, ze dit vaak als gehele werf besloten.⁸⁴ Hoewel ze dus dezelfde ervaringen deelden met havenwerkers van andere werven en ook bereid waren te staken als de overkant plat ging, blijft een overkoepelende structuur of organisatie belangrijk om een gezamenlijke cultuur van solidariteit te onderhouden.

⁸³ Archief Ger Harmsen, invr.nr. 1293, ooggetuigenverslagen.

⁸⁴ Dit is mij verteld in een gesprek met Nico Sannes en hier wordt ook een voorbeeld van gegeven in Sannes, 'Waarom gaat de overkant plat?', 77-80.

Hoofdstuk 3:

De ENKA-Bezetting van 1972

Twee jaar na de wilde staking in de Rotterdamse haven vestigde internationale aandacht zich op een actie in Breda. Van 18 september tot 23 september legden werkers in de hypermoderne ENKA-Glanzstoff fabriek het werk neer en bezetten de fabriek. Niet alleen haalde dit internationaal nieuws omdat dit beschouwd werd als de eerste bedrijfsbezetting in Nederland, maar ook was de actie gericht tegen het structuurplan van internationaal concern AKZO waarin fabrieken in meerdere landen zouden sluiten.⁸⁵ Als de arbeiders hun eisen binnenhaalden dan zou niet alleen hun fabriek openblijven, maar ook vestigingen in België en Duitsland.

In dit hoofdstuk zal onderzocht worden hoe de gedeelde ervaringen van de werkers tot uiting kwamen in de staking. Hierbij zullen we aandacht hebben voor zowel de ervaring van het werk, als ervaring van de actie zelf. Uiteindelijk zullen we kijken wat voor cultuur van solidariteit hieruit ontstond. Vanwege de uniciteit van een fabrieksbezetting in de Nederlandse arbeidersgeschiedenis is deze goed gedocumenteerd zowel tijdens als naderhand. Qua secundaire literatuur vinden we voornamelijk publicaties die kort na de actie zijn geschreven. De meest uitgebreide en relevantste voor ons is *Enka-Dossier: handboek voor bezetters*. Deze is geschreven in samenwerking met de vakbonden en bezetters om ook praktische lessen te trekken uit de actie.⁸⁶ Daarnaast vestigden de media veel tijd en aandacht aan de actie, waardoor er met name in lokale en ideologisch-sympathieke kranten veel informatie te vinden is. Ook zal ik uitvoerig gebruik maken van de archieven van participerende vakbonden, aangezien deze een organiserende rol hadden.

Vijf fabrieken en 6000 werkers

Op 6 april 1972 ontplofte een bom voor de werkers van ENKA-Glanzstoff in Breda. Die middag kregen ze te horen dat hun fabriek, samen met vier anderen, over een jaar haar deuren zou sluiten vanwege overcapaciteit.⁸⁷ Deze mededeling kwam grotendeels onverwachts voor de 1700

⁸⁵ Aad van Cortenberghe en Jeroen Terlingen, *ENKA-Dossier: handboek voor bezetters* (Utrecht 1972), 18-19.

⁸⁶ Ibidem, 5-6.

⁸⁷ Ibidem, 38-42.

werkers. Enkele dagen van tevoren verschenen wel geruchten dat AKZO, het moederbedrijf van ENKA-Glanzstoff, honderden mensen zou ontslaan.⁸⁸ Hoewel de directie deze in eerste instantie ontkenden, gaven ze enkele dagen later toe dat 6000 werkers hun baan zouden verliezen.⁸⁹ Naast dat het onverwacht was, snaptten veel mensen in Breda deze beslissing niet. Vanwege structurele redenen was de groei van AKZO aan het stagneren, maar Breda was een van de weinige fabrieken die consistent winst kon draaien. Vanwege haar hypermoderne apparatuur, goed-opgeleid personeel, en lage productiekosten had Breda een sterke positie binnen het concern. De fabriek werd ook wel aangeduid als ‘ontwikkelingscentrum’ en zelfs ‘moederbedrijf’.⁹⁰ Dit alles versterkte alleen maar de klap van de bedrijfssluiting.

Veel werkers ervoeren vanwege dit nieuws een gevoel van ongeloof en verslagenheid. Dit is duidelijk te zien op de personeelsvergadering van 7 april. Een van de werkers vertelde daar aan het vakbondsbestuur: ‘Ze zeggen: “Jan, we schoppen je de straat op, maar je moet nog wel een jaar lang hard werken.” Hoe moet je dit nou opvatten? Dat is toch niet normaal te verwerken’.⁹¹ Zoals we zien in het citaat van Jan, was het moeilijk voor de werknemers om na het nieuws te blijven doorwerken. Op de dag dat het nieuws gedeeld werd en ook de dag erna lag productie dan ook bijna geheel stil omdat de werkers onderling in discussie waren.⁹² De maanden daarna zou de productiviteit ook duidelijk lager uitvallen. Dit kwam gedeeltelijk door het hoge aantal ziektegevallen in de fabriek. In deze periode melde geleidelijk aan 10% van de werknemers zich ziek, met problemen zoals overspanning en maagklachten.⁹³ Als reactie hierop publiceerden de bedrijfsalmoezeniers en de OR op 10 juli een zwartboek over de ervaringen en psychische klachten van de ENKA-werkers. Hierin vinden we dezelfde verhalen van verslagenheid en de zware mentale last die de bedrijfssluiting veroorzaakte bij de ENKA-werkers. Zo vermeldt een

⁸⁸ Cortenberghe en Terlingen, *ENKA-Dossier*, 33-35 alsmede in IISG Amsterdam, Archief Industriebond FNV (ARCH00605), ‘Wat is Sociologie? Een voorbeschouwing van de sociologie-studie aan de hand van de ENKA-bezetting in Breda’ (1974).

⁸⁹ Archief Industriebond FNV, ‘Wat is Sociologie?’.

⁹⁰ *De Waarheid* (30 september 1972).

⁹¹ Cortenberghe en Terlingen, *ENKA-Dossier*, 42.

⁹² Archief Industriebond FNV, ‘Wat is Sociologie?’.

⁹³ Cortenberghe en Terlingen, *ENKA-Dossier*, 66.

beambte, die al 34 jaar bij de fabriek werkt dat het bij hemzelf en zijn gezin een zware last creëerde door de onzekerheid van deze sluiting.⁹⁴ Daarnaast was hij ook bang om te vertrekken:

‘Nu werk ik nog in een gemeenschap en kunnen wij eens met collega’s over onze gezamenlijke moeilijkheden praten, maar als ik over ongeveer een paar maanden buiten de poort sta, dan sta ik alleen.’⁹⁵

Naast een gevoel van verslagenheid of de angst om een gemeenschap te missen, waren er ook veel werkers die bitterheid of boosheid voelden over de situatie. Op de vergadering van 7 april werd het overleg bijvoorbeeld steeds feller en werd ook gelijk het idee van staken besproken.⁹⁶ Dit is niet verassend, want de dag ervoor leidde de eerste schok van het nieuws ook bijna tot een wilde staking. Deze was nog net op tijd gestopt door een OR-lid die stelde dat staken alleen de sluiting in de hand zou werken.⁹⁷ In de weken erna zouden ook meerdere kleine gevallen van sabotage plaatsvinden.⁹⁸ Dezelfde boosheid zien we ook terug in de verhalen die gedeeld worden in *Noodsignalen*. Zo vertelt een werker dat hij het handelen van AKZO immoreel vindt. Hierdoor begint hij zelf ook opstandiger te worden en sympathieker te worden tegenover het communisme, waar hij eerst niks van moest hebben.⁹⁹ Een echtgenote van een fabriekswerker uit hetzelfde sentiment als ze zegt zich verraden te voelen door het bedrijf na al het harde werk dat haar man voor hun heeft gedaan. Ook zij geeft aan een gevoel van opstandigheid eraan over te houden: ‘Ik heb altijd een hekel gehad aan studenten met hun rellen, maar ik ga ze nu begrijpen. Die jongens begrijpen wat er aan de hand is’. Dit ongenoegen kon in de maanden na de bekendmaking sterk groeien vanwege de initiële passiviteit van de vakbond. Pas in augustus, toen er onderzoek was geweest naar de problemen en de gesprekken nergens op uit leken te lopen, wilden de bonden actie ondernemen.¹⁰⁰

Zoals we kunnen zien leidde de bedrijfssluiting aan de ene kant tot een gevoel van

⁹⁴ Een druk van *Noodsignalen* heb ik helaas nergens kunnen vinden. Ik heb daarom alleen toegang tot de vrije grote delen hiervan die opgenomen zijn in ‘Wat is Sociologie?’ en *ENKA-Dossier*. Geciteerd in Archief Industriebond FNV, ‘Wat is Sociologie?’.

⁹⁵ Geciteerd in Archief Industriebond FNV, ‘Wat is Sociologie?’.

⁹⁶ Cortenberghe en Terlingen, *ENKA-Dossier*, 43.

⁹⁷ Het desbetreffende OR-lid, Rudi Sellier, blikt hierop terug in IISG Amsterdam, Archief Industriebond FNV (ARCH00605), ‘FNV Magazine’ (september 1992).

⁹⁸ Geciteerd in Archief Industriebond FNV, ‘Wat is Sociologie?’.

⁹⁹ Geciteerd in Archief Industriebond FNV, ‘Wat is Sociologie?’.

¹⁰⁰ Ibidem.

onzekerheid over de toekomst en verlies van gemeenschap, maar ook tot ervaringen van onrecht en het gevoel hebben verraden te zijn door het concern. In maanden na de bekendmaking zou de boosheid en verslagenheid van de werkers voor sommigen reden zijn om ontslag te nemen, terwijl anderen juist acties zouden ondersteunen of bij de vakbonden om steun gingen vragen. Deze periode van opbouwende spanning zou uiteindelijk uitmonden in september in een breed gesteunde bedrijfsbezetting.

‘Het bedrijf is nu van ons!’

Op 18 september werd de ENKA-fabriek bezet door haar werkers. De bezetting was al een paar weken in de planning en in detail uitgedacht door het actiecomité, dat bestond uit OR-leden en districtbestuurders van de vakbonden.¹⁰¹ Deze plannen werden een paar dagen voor de bezetting bijna verijdeld door wat werkers die een wilde staking wilden uitroepen. Een lid van het actiecomité wist deze actie net te stoppen met de belofte dat binnen een week de vakbond tot actie zou overgaan.¹⁰² Het illustreert hoe de actiebereidheid al erg hoog lag in deze tijd en dat ook de vakbond niet nodig werd geacht voor een actie. Toen de bezetting eenmaal van start ging, werd iedereen gevraagd naar de kantine te komen en werden er door kaderleden van de vakbond pamfletten uitgedeeld met informatie over de bezetten en de reden voor de bezetting. Daar hield actieleider Blokzijl een toespraak over waarom de bezetting nodig was en de eisen die ze hadden opgesteld. Op de vraag of de bezetters het actiecomité accepteerden als leiding kreeg Blokzijl een massale ovatie van de werkers.¹⁰³

Dit enthousiasme zou kenmerkend blijken voor de manier waarop de werkers de bezetting ervaarden. Van de 800 werknemers die op het moment van bezetten in het bedrijf aanwezig waren, zouden er maar 30 naar huis gaan omdat ze het niet eens waren met de bezetting. Ongeveer 400 meer werden gevraagd te vertrekken door het actiecomité, wat soms met tegenzin gebeurde. De rest bleef vol enthousiasme aanwezig, met het volste vertrouwen in de leiding.¹⁰⁴ Dit vertrouwen kwam niet uit de lucht vallen. Meerdere bezetters gaven aan de

¹⁰¹ IISG Amsterdam, Archief P. P. Dessens (ARCH02228), intern onderzoek van de centrale ondernemingsraad (COR) over de ENKA-bezetting en de rol van de COR daarin (1975).

¹⁰² Ibidem.

¹⁰³ Cortenberghe en Terlingen, *ENKA-Dossier*, 115-116.

¹⁰⁴ Archief Industriebond FNV, ‘Wat is Sociologie?’.

actie te steunen, omdat deze zo strak georganiseerd was.¹⁰⁵ Door de leiding was een taakverdeling gemaakt met dingen die gedaan moesten worden om de bezetting te laten slagen. Daarnaast had de leiding ervoor gezorgd dat er genoeg eten, slaapplekken, nodige hygiënische middelen, en ook wat spullen voor recreatie aanwezig waren. Zo waren er genoeg rookwaren en kaarten, maar ook een TV en voetbalkleding. Werkers die dan ook even vrij waren zaten vaak in de kantine te kaarten of konden een potje voetbal spelen op het grasveld buiten.¹⁰⁶ Mochten de werkers buiten deze dingen nog iets tekortkomen werd dit door de actieleiding redelijk snel verzorgd. Zo werd er al een paar uur na de start specifieke Vlaamse sigaretten verzorgd, omdat de Belgische werknemers van het bedrijf daarom hadden gevraagd.¹⁰⁷ Dit alles zorgde ervoor dat meeste bezetters veel vertrouwen hadden in de actieleiding en de bezetting ook als prettig ervaarden. Volgens van Cortenberghe en Terlingen hadden sommige werkers deze week uiteindelijk als een vakantie ervaren.¹⁰⁸

Toch betekende dit enthousiasme niet dat iedereen er even hoopvol instond. Aan het begin van de actie namen sommigen werkers gelijk deel, zonder dat ze wisten wat er speelde of waartoe. Dit is bijvoorbeeld te zien aan een enthousiaste werker die aan een nieuwsgierige bedrijfsalmoezenier vertelt dat hij niet weet wat er gebeurt, maar ‘we doen wat!’.¹⁰⁹ De spanning in de fabriek was na maanden van onzekerheid zo hoogopgelopen dat werkers elke vorm van actie aanpakten als iets goeds. Door meerdere bronnen wordt beschreven dat voor veel mensen de bezetting in eerste instantie een wanhoopsactie was.¹¹⁰ Zo zegt ook een werker het op dinsdagochtend bij de poort als hij stelt dat het hem niet uitmaakt hoelang de actie duurt, want ze hebben ‘alles te winnen, niks te verliezen’.¹¹¹

Het geloof dat met deze actie de bedrijfssluiting gestopt kon worden blijkt dus niet bij iedereen aanwezig te zijn geweest. Dit zien we ook aan de reactie van de bezetters als donderdag, na drie dagen actie, al het bericht binnenkomt dat de directie het structuurplan intrekt. Terwijl

¹⁰⁵ De bedrijfsalmoezenier stelt dat het moreel bij veel bezetters heel hoog door de sterke organisatie als hij wordt geciteerd in *De Volkskrant* (22 september 1972). Vanwege zijn intieme betrekking bij de bezetting en ook zijn goede contact met de werkers is hij hierin een betrouwbare bron.

¹⁰⁶ Cortenberghe en Terlingen, *ENKA-Dossier*, 125-128 alsmede *De Waarheid* (20 september 1972).

¹⁰⁷ Cortenberghe en Terlingen, *ENKA-Dossier*, 125.

¹⁰⁸ Ibidem, 165.

¹⁰⁹ Cortenberghe en Terlingen, *ENKA-Dossier*, 116.

¹¹⁰ Dit sentiment vinden we bijvoorbeeld bij bezetters die geciteerd worden in *De Volkskrant* (20 september 1972) en *De Volkskrant* (23 september 1972).

¹¹¹ *De Volkskrant* (20 september 1972)

buiten een heel feest ontstaat, zijn de bezetters onzeker en gespannen. Zij geloven nog niet dat de strijd gewonnen is. Pas als de vakbondsbestuurders de volgende dag na een overleg met de regering kunnen garanderen dat de fabrieken niet dichtgaan, barst de vreugde los en wordt besloten de bezetting op te heffen.¹¹² De volgende dag verlaten de bezetters het bedrijf in een enorm euforische mars uit het bedrijf met een fles jenever van de vakbond als bedankje. Velen zouden deze fles jarenlang ongeopend bewaren als herinnering aan een van de mooiste momenten van hun leven.¹¹³ Dat niet iedereen op elk punt in het slagen van de actie geloofde, weerhield de bezetters er niet van om deze met veel enthousiasme tot het eind door te trekken. De verklaringen hiervoor kunnen in het feit dat de werkers anders hun baan zouden verliezen, maar daarnaast ook in de sterke organisatie van de actie.

Bezetten doe je samen

Zoals blijkt uit de verhalen uit *Noodsignalen*, was er voor de bezetting al een sterk groepsgevoel aanwezig onder de werkers in Breda. In die verhalen hebben we ook al gezien dat het gemis van hun collega's en de gemeenschap die opgebouwd was in de fabriek sterke redenen waren waarom mensen niet weg wilden bij ENKA. Meerdere mensen geven daarom waarschijnlijk ook aan zich niet alleen zorgen te maken over zichzelf, maar juist ook om hun collega's: een werker stelt bijvoorbeeld dat hij zich alleen moet afvragen of hij het met minder kan, maar dat het vooral voor anderen met kinderen een grote klap is.¹¹⁴

Deze onderlinge solidariteit zet zich ook tijdens de bezetting voort. Zo geven drie Belgische werknemers aan dat ze met hun Nederlandse collega's meestaken om ze te steunen:

‘We hebben ons dadelijk aangesloten bij de bezettingsactie. Het is een kwestie van solidariteit en bovendien kunnen we de Belgische vakbonden die de actie steunen toch niet in de kou laten staan.’¹¹⁵

Een nog sterkere uiting hiervan vinden we bij een bezetter die tijdens zijn bewakingsdienst vertelt aan de krant dat hij niet echt in het slagen van de actie gelooft, maar dat het goed

¹¹² Archief Industriebond FNV, ‘Wat is Sociologie?’.

¹¹³ Archief Industriebond FNV, ‘FNV Magazine’.

¹¹⁴ Geciteerd in Cortenberghe en Terlingen, *ENKA-Dossier*, 67.

¹¹⁵ Geciteerd in *Het Laatste Nieuws* (20 september 1972).

georganiseerd is en hij geen verrader wilde zijn. Duidelijk is dat de solidariteit en het groepsgevoel dat hij met zijn medewerkers deelt erg belangrijk voor hem was.¹¹⁶ Toen aan het eind van de bezetting dezelfde man opnieuw aan het woord kwam, was hij laaiend enthousiast door de overwinning. Naar eigen zeggen wist hij toen pas ‘wat solidariteit is’.¹¹⁷

Deze houdingen kunnen we als representatief zien voor de hele cultuur van solidariteit tijdens de bezetting. Niet alleen zijn er talloze soortgelijke voorbeelden te vinden, maar ook in het verloop van de bezetting zelf herkennen we dit: bij het uitbreken van de bezetting gaven maar 30 werkers aan niet mee te willen bezetten. Ook het ordelijke verloop en de manier waarop nodige taken werden opgepakt waren alleen mogelijk door het hechte groepsgevoel en de onderlinge solidariteit die daaruit ontstond.

Solidariteit speelde ook een belangrijk deel in de strategie van de bezetters. Het doel van de actie was in eerste instantie om ook andere bedrijven binnen het AKZO-concern mee te krijgen.¹¹⁸ Hun positie zou namelijk een stuk sterker zijn als deze ook gingen staken. Zeker lag er een bepaalde verwachting van bedrijven die niet zouden sluiten volgens het structuurplan, omdat deze zich in een veel sterkere positie bevonden. De stakers werden hierin teleurgesteld. Vanuit de fabrieken van beiden Emmen en Zwijngaarde kwam niks meer dan mondelinge steun, terwijl de bezetters daar toch grote verwachtingen van hadden. Toen dit verteld werd in de kantine tijdens de bezetting kreeg het nieuws maar een matige bijval, omdat men toch meer had verwacht.¹¹⁹ Meerdere bezetters gaven aan het gevoel te hebben er daarom alleen voor te staan.¹²⁰ Des te blijer waren ze dan ook met de bedrijven die wel meegingen in de actie. De dag nadat het bedrijf in Breda bezet werd, ging ook de ENKA-fabriek in Wuppertal grotendeels plat. Zelfs kwamen er werkers vanuit Wuppertal om in Breda hun solidariteit te betuigen. Deze werden met veel enthousiasme door Bredase werkers ontvangen bij de poort. Naast Wuppertal hadden nog twee andere bedrijven binnen AKZO, Ketjen en Duyvis, in de loop van de week besloten om mee te staken. Eer zij echter van plan waren plat te gaan, was de actie al voorbij.¹²¹

¹¹⁶ *De Volkskrant* (20 september 1972).

¹¹⁷ *De Volkskrant* (23 september 1972).

¹¹⁸ Cortenberghe en Terlingen, *ENKA-Dossier*, 141-142. Ook in *de Volkskrant* (20 september 1972) wordt dit verteld door een bezetter en in *De Waarheid* (2 oktober 1972) werd het belang van de solidariteit van AKZO bedrijven ook nog eens benadrukt.

¹¹⁹ Cortenberghe en Terlingen, *ENKA-Dossier*, 141-142.

¹²⁰ *Ibidem*, 141-142.

¹²¹ IISG Amsterdam, Archief Industriebond FNV (ARCH00605), ‘Kanttekeningen bij een vakbondsactie’ (1972).

Hoewel de solidariteit van andere bedrijven binnen AKZO dus als ontoereikend werd ervaren door de bezetters, bleken de steunbetuigingen uit andere bedrijven wel een sterke rol te spelen voor het moreel. In totaal zijn er 155 solidariteitstelegrammen binnengekomen bij de fabriek in Breda. Deze kwamen van andere vakbonden, maar ook politieke groeperingen en andere maatschappelijke organisaties.¹²² Naast deze mondelinge steun, ontbrak het ook niet aan materiële steun. Zo stuurden werkers uit Sittard een hoop vlaaien en brachten werkers van de hotelvakbond een bak vol met hele kippen naar de bezetters.¹²³ De grootste steun kwam echter van de gezinnen. Niet alleen kwamen de vrouwen van de werkers regelmatig langs om even te praten, maar ook organiseerden ze tijdens de bezetting een mars in Den Haag om druk uit te oefenen op de regering. Toen de bussen met vrouwen langs de fabrieken reden om te zwaaien, raakten meerdere bezetters ook duidelijk geëmotioneerd.¹²⁴ De duidelijke en onvoorwaardelijke steun die de bezetters van hun gezinnen hebben moeten gehad zal een sterke motivatie zijn geweest om door te gaan met de actie.

Hoewel er duidelijk steun was van allerlei organisaties, liet sterke solidariteit van bedrijven binnen het AKZO-concern op zich wachten. Dit zorgde ervoor dat de bezetters toch het gevoel kregen er alleen voor te staan. Wat we zien is dat echter door de hechte samenwerking die al bestaat in de fabriek, de onderlinge solidariteit ook voor de actie al sterk is. Door de gedeelde ervaring van onzekerheid over hun banen en de wanhoop van de situatie, komt deze solidariteit in de bezetting enorm sterk naar boven. Zelfs werkers die de actie niet zien slagen, ondersteunen deze toch. Zelfs als ze er dus alleen voor stonden in het concern, konden ze op elkaar rekenen.

¹²² IISG Amsterdam, Archief Industriebond FNV (ARCH00605), lijst met alle ondersteunende organisaties.

¹²³ *Waarheid* (21 september 1972).

¹²⁴ Cortenberghe en Terlingen, *ENKA-Dossier*, 146-150.

Conclusie

In elke staking die in deze scriptie besproken is zien we dat op basis van gedeelde ervaringen een bepaalde cultuur van solidariteit zich ontwikkelt. Bij de strokartonstaking lag de ervaring van de achterstelling van het noorden, samen met de ondemocratische ervaring van de vakbond, aan de basis van de actie. Omdat deze ervaring gedeeld werd door bijna de gehele strokartonsector nam solidariteit de vorm van een actieve poging door de stakers hun sterke en democratische actie uit te breiden naar andere fabrieken. Dat niet elke strokartonfabriek zich aansloot, omdat zij de situatie anders ervaarden, laat het belang maar ook de flexibiliteit van ervaring als categorie zien. Veel fabrieken sloten zich echter na een week wel aan, wat gedeeltelijk te verklaren valt vanuit het enthousiasme dat de stakers ervaarden voor hun eigen actie.

Het onderhouden van een gezamenlijke cultuur van solidariteit is iets waar de havenstakers niet in slaagden. Hoewel daar op basis van de gedeelde ervaring van loonongelijkheid en ongenoegen over de vakbond een ‘wilde’ doorstart van de staking kon plaatsvinden, werd de hiermee opgebouwde cultuur van solidariteit ook kapot gemaakt door de ervaring van de staking zelf. In eerste instantie vonden de stakers in de massavergaderingen van Arbeidersmacht een sterk gevoel van eenheid en solidariteit, maar dit verdween door het feit dat de eis van f 75,- als onrealistisch ervaren werd alsmede dat veel stakers niet dachten dat er succesvol einde aan de staking zou komen. Hierdoor ging de opgebouwde overkoepelende cultuur van solidariteit in de haven uit elkaar en vielen veel werkers terug op de eenheid van hun eigen bedrijf.

Het is daardoor interessant om te zien dat bij de ENKA-bezetting de ervaring dat de actie kon slagen een veel minder grote rol speelde. De bezetting werd gezien als een laatste wanhoopsactie, waardoor de slagingskans minder belangrijk werd geacht door de werkers. Veel mensen bleven in de bezetting vanuit solidariteit en vanwege de sterke organisatie. Net zoals bij de strokartonstaking echter wisten ze ook bij Breda niet alle bedrijven mee te krijgen in de staking. Binnen het AKZO-concern staakte alleen Wuppertal vanaf het begin mee vanuit solidariteit. Hier zal het echter waarschijnlijk niet alleen te wijten zijn aan een verschil in ervaring, maar ook door de organisatorische moeilijkheden van fysieke afstand.

Naast dat elke staking een bepaalde cultuur van solidariteit heeft weten te ontwikkelen, zien we ook bepaalde verschillen en overeenkomsten hiertussen. Zoals vermeld werd beiden bij de havenstaking en de ENKA-bezetting niet op elk punt geloofd in het slagen van de actie. Waar het in Rotterdam echter leidde tot een afbrokkeling van de overkoepelende cultuur van solidariteit, was het in Breda geen grote hindernis. Dit kunnen we op drie punten verklaren: bij de bezetting was de actie gevestigd in één fabriek waar de onderlinge solidariteit al heel sterk was, terwijl bij de havenstaking de solidariteit door heel de haven gedeeld moest worden. Daarnaast was het voor de ENKA-werkers ook een wanhoopsactie, terwijl in de havenstaking het ging om loonsverhoging (en later ook vakbondsongenoege). Als de Rotterdamse actie niet zou slagen, dan zou dat niet direct betekenen dat ze hun baan kwijt waren zoals in Breda het geval was. Al laatste kende de bezetting ook een sterke organisatie die de actie heel prettig liet verlopen en ook een stakingsvergoeding uitkeerde, terwijl tijdens de havenstaking de leiding van Arbeidersmacht als ontoereikend werd ervaren.

Alledrie deze elementen droegen bij aan het feit dat in Rotterdam het gebrek aan succes, ook afbreuk deed aan de cultuur van solidariteit. Wat met name interessant is hieraan is het falen van de havenstakers om een cultuur van solidariteit tussen bedrijven te onderhouden, juist omdat de strokartonstakers hier wel in slaagden. De Groningse stakers wisten de gemeenschap binnen het bedrijf breder te trekken naar bijna de gehele strokartonsector. Een vergelijking met het falen van de havenwerkers moet helaas achterblijven op dit punt, omdat dit een dieper inzicht zou vereisen in de reeds bestaande cultuur van solidariteit binnen een bedrijf.

De korte vergelijkende analyse die hier is gegeven is nog maar een klein gedeelte van het potentieel van zowel dit bronmateriaal als deze methode. Een sterkere vergelijking vereist echter een sterkere studie naar verschillende aspecten die hier onderbelicht zijn door een gebrek aan tijd en ruimte. Verder onderzoek kan zich, zoals eerder vermeld, focussen op de cultuur van solidariteit binnen één bedrijf, met name aan hoe sterk deze is voordat de actie plaatsvindt. Daarnaast is door de schematische opzet van deze scriptie weinig aandacht geweest voor de dialectiek tussen de ervaring van de staking en verschillende uitingen solidariteit, waar natuurlijk ook een ervaring op zichzelf van bestaat. Door hier ook oog voor te hebben valt er veel te winnen op het huidige onderzoek. Als laatste zou er ook gekeken kunnen worden naar de plaats van de stakingsbeweging binnen het geheel van sociale bewegingen in haar tijd en haar impact op de ‘roerige’ jaren zestig. Met name het contact met de studentenbeweging is een mogelijk

interessant onderwerp van toekomstige analyse.

Bibliografie¹²⁵

Primaire Bronnen

Archief Collectie Strokartonindustrie in Oost-Groningen

IISG Amsterdam, Collectie Strokartonindustrie in Oost-Groningen (ARCH01957), inv.nr 14, 'Hoge Noorden, Lage Lonen' (1970).

Archief CPN Leven Verleden: collectie vraaggespreken met oud-communisten in Nederland

IISG Amsterdam, CPN Levend Verleden: collectie vraaggespreken met oud-communisten in Nederland, interview Thewis Witts (1995).

Archief Ger Harmsen

IISG Amsterdam, Archief Ger Harmsen (ARCH02542), invr.nr. 1293, anonieme ooggetuigenverslagen van de staking geleverd aan Harmsen door een vakbondsbestuurder die aanwezig was bij de staking (1970).

Archief Vervoersbond NVV

IISG Amsterdam, Archief Vervoersbond NVV (ARCH01554), invr.nr. 1252, ooggetuigenverslag door Piet Woudstra van een arbeidersmacht-manifestatie (8 september 1970).

IISG Amsterdam, Archief Vervoersbond NVV (ARCH01554), invr.nr. 1252, Pamflet Arbeidersmacht (31 augustus 1970).

¹²⁵ Het is goed om bij deze bibliografie een kleine voetnoot te plaatsen: de onderstaande lijst behelst alleen de gebruikte literatuur in het betoog. Om alle bekeken bronnen in deze lijst in te voegen zou niet alleen een te grote bibliografie opleveren, maar ook veel bronnen waar weinig tot niks relevants in staat.

Archief FNV Industriebond

IISG Amsterdam, Archief Industriebond FNV (ARCH00605), lijst met alle ondersteunende organisaties (1972).

IISG Amsterdam, Archief Industriebond FNV (ARCH00605), 'Kanttekeningen bij een vakbondsactie' (1972).

IISG Amsterdam, Archief Industriebond FNV (ARCH00605), 'Wat is Sociologie? Een voorbeschouwing van de sociologie-studie aan de hand van de ENKA-bezetting in Breda' (1974).

IISG Amsterdam, Archief Industriebond FNV (ARCH00605), 'FNV Magazine' (september 1992).

Archief P. P. Dessens

IISG Amsterdam, Archief P. P. Dessens (ARCH02228 intern onderzoek van de centrale ondernemingsraad (COR) over de ENKA-bezetting en de rol van de COR daarin (1975).

Archief Vervoersbond NVV

IISG Amsterdam, Archief Vervoersbond NVV (ARCH01554), invr.nr. 1252, ooggetuigenverslag door Piet Woudstra van een arbeidersmacht-manifestatie (8 september 1970).

IISG Amsterdam, Archief Vervoersbond NVV (ARCH01554), invr.nr. 1252, Pamflet Arbeidersmacht (31 augustus 1970).

Kranten

De Leeuwarder Courant (7 oktober 1969).

Nieuwsblad van het Noorden (29 september 1969).

Nieuwsblad van het Noorden (30 september 1969).

Nieuwsblad van het Noorden (13 oktober 1969).

Nieuwsblad van het Noorden (14 oktober 1969).

De Volkskrant (20 september 1972).

De Volkskrant (22 september 1972).

De Volkskrant (23 september 1972).

De Waarheid (29 september 1969)

De Waarheid (30 september 1969).

De Waarheid (20 oktober 1969).

De Waarheid (21 oktober, 1969)

.

De Waarheid (28 augustus 1970).

De Volkskrant (20 september 1972).

De Waarheid (30 september 1972).

De Waarheid (2 oktober 1972).

Winschoter Courant (23 september 1969).

Gepubliceerde primaire bronnen

CPN, *Strokarton! De vijf weken van de strokarton. Een grote actie nader beschouwd* (Amsterdam 1969).

Meis, F., *40 jaar actie* (Groningen 1987).

Projektgroep Strokarton, *100 jaar uitbuiting in de strokarton* (Nijmegen 1969).

Teulings, A. en Leijnse, F., *Nieuwe vormen van Industriële Aktie: Arbeidersstrijd en vakbeweging in Nederland en Engeland* (Nijmegen, 1974).

Van Cortenberghe, A. en Terlingen, J., *ENKA-Dossier: handboek voor bezetters* (Utrecht 1972).

Secundaire literatuur

Akkermans, M.J.W.M., *Beleidsradicalisering en Ledendruk: Een studie over de Industriebond-NVV in de periode 1968-1975* (Nijmegen 1985).

Den Butter, F.A.G., *De relatie tussen stakingen en de macro-economische ontwikkeling in Nederland*, (Amsterdam 1988).

Fantasia, R., *Cultures of solidarity: consciousness, action, and contemporary American workers* (Berkeley 1989).

Kennedy, J., *Nieuw Babylon in aanbouw: Nederland in de jaren zestig*, (Amsterdam 1995).

Knotter, A., Opgestaan. Een beschrijving van de vakbondsgeschiedenis van 1959 tot 1982 met een focus op de relatie tussen de *rank-and-file* leden en de vakbond (2022) (Ongepubliceerd boek).

Smit, E., *De syndicale onderstroom. Stakingen in de Rotterdamse haven, 1889-2010* (Amsterdam 2013).

Thompson, E. P., *Making of the English Working class* (13de druk, New York 1982).

Van Kooten, G., *Stakingen en stakers: een theoretische en empirische verkenning van fluctuaties in stakingsactiviteit in Nederland van 1951 tot en met 1981*, (Delft 1988).

Van der Linden, M., 'Het nut van de "Rational choice" theorie voor de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging', *Brood & Rozen*, 2:1 (1996) 34-42.

Van der Linden, M., 'Labor history: the old, the new, and the global', *African Studies*, 66:2-3 (2007) 169-180.

Van der Velden, S., *Stakingen in Nederland: Arbeidersstrijd 1830-1995* (Amsterdam 2000).

Van der Velden, S., *Werknemers in Actie: Twee eeuwen stakingen, bedrijfsbezettingen, en andere acties in Nederland* (Amsterdam 2004).

Van der Velden, S. eds., *Kranen over de wal. De grote Rotterdamse metaal- en havenstaking van 1970* (Amsterdam 2005).

Van der Velden, S. en Verale, R., 'Introduction: Strikes and Social Conflicts', *International Labor and Working-Class History*, 83:1 (2013) 31-36.

Van der Velden, S. en Kösters, R., "Labour Conflicts in the Netherlands, 1372-2019",

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) Data collection,

<https://hdl.handle.net/10622/APNT4U>, duurzame link:

UNF:6:HHw6y1HbQFGck5hKkFW33w== [fileUNF] (2016).